

Kritinis mąstymas – kas tai?

David Klooster

Nuo Kanzaso iki Kazachijos, nuo Mičigano iki Makedonijos mokytojai ir universitetų dėstytojai siekia skatinti kritinį mokinių mąstymą. Visi žinome, kad kritinis mąstymas – puikus dalykas. Gebėjimas kritiškai mąstyti padės lengviau prisitaikyti prie XXI amžiaus poreikių ir suteiks galimybę objektyviai įvertinti visa, ką mokomės ir ką darome. Bet *kas yra tas kritinis mąstymas?* Šis klausimas neduoda ramybės ne tik mokytojams, kurie dar tik mėgina diegti naujus pedagogikos metodus, bet ir tiems mokiniams bei mokytojams, kurie jau seniai dirba kritinio mąstymo ugdymo klasėse. Ši sąvoka apima tiek daug įgūdžių, veiklos ir vertybių, kad net sunku ją apibrėžti. Tad kas gi joje slypi?

Literatūroje galima rasti daugybę kritinio mąstymo apibrėžimų, netgi vienas kitam prieštaraujančių. Tačiau mums prireiks ypač lankstaus apibrėžimo, nes siekiame sukurti tokį apibūdinimą, kuris tiktų ir vidurinių mokyklų mokytojams, ir aukštųjų mokyklų dėstytojams, dirbantiems įvairioje kultūrinėje aplinkoje. Ir nors šio žurnalo skaitytojai dirba visiškai skirtingoje ugdymo aplinkoje, tikiu, kad rasime apibrėžimą, padėsiantį plėtoti šį mūsų pokalbį.

Prieš mėgindami šią sąvoką apibūdinti, paanalizuokime kai kurias mąstymo rūšis, kurios nėra kritinis mąstymas. Tikriausiai visi sutiksime, kad paprasčiausias faktų išiminimas *nėra* kritinis mąstymas. Išiminimas – tai svarbus protinis gebėjimas, vienas iš tų, kurio reikia visiems mokiniams, bet tai visiškai kitoks įgūdis negu kritinis mąstymas. Kai suvoksime, kad tokios mašinos kaip kompiuteriai irgi turi atmintį – ir dar geresnę nei daugumos žmonių, – suprasime, kad išiminimas nėra adekvatus mąstymui. Vis dėlto daugeliui mokytojų, dirbančių tradiciniais būdais, atmintis yra didžiausia mąstymo vertybė, ir testais bei per egzaminus mokyklose paprastai tikrinamos tik mokinių atminties galimybės. Bet tie iš mūsų, kurie domisi kritiniu mąstymu, ieško šio to daugiau.

Kita mąstymo rūšis, besiskirianti nuo kritinio mąstymo, – tai gebėjimas suprasti sąvokas. Ir šis gebėjimas mokiniams labai svarbus. Per gamtos mokslų ar matematikos, per istorijos ar literatūros pamokas mokiniams kartais tenka paplušėti, kad suvoktų, ką mokytojas ar tekstas nori pasakyti. Suvokimas, ypač sunkių dalykų, yra sudėtingas protinis veiksmas. Pavyzdžiui, kai mokinytis stengiasi suvokti Shakespeare'o sonetą arba suka galvą siekdamasis suprasti teoremą, naudojamą skaičiuojant, jis išitraukia į sudėtingą intelektinę veiklą, tačiau pirmosios mokinio pastangos suvokti dalyką dar nėra kritinis mąstymas.

Kai kurie mokytojai būtų linkę tvirtinti, kad bendras suvokimas visada susijęs su kritine mintimi, nes mokinytis turi išversti kieno nors idėją į savo paties kalbą ir protu savaip ją sukonstruoti. Tačiau, kai stengiamės suvokti kieno nors mintį, pirmoji mūsų mąstymo pakopa būna pasyvi: mes tik priimame kieno nors kito ką tik perteiktą mintį. Užuo kūrę ką nors naujo ir individualaus, priimame tai, ką tas kitas jau sukūrė. Kritinis mąstymas prasideda tik tada, kai tos naujai suvoktos idėjos tikrinamos, vertinamos, plėtojamos ir pritaikomos. Mano manymu, ir faktų išiminimas, ir sąvokų supratimas yra būtina išankstinė kritinio mąstymo veikla, tačiau patys savaime jie nėra kritinis mąstymas.

Trečioji mąstymo rūšis, kuri taip pat nėra kritinis mąstymas, – tai kūrybinis, arba intuityvusis, mąstymas. Sportininkai, menininkai ir muzikai – visi jie mąsto sudėtingai, bet kai šių žmonių kūryba pakyla į aukštesnį lygį, jų mąstymas retai kada būna sąmoningas. Jie savo mąstymo proceso nesuvokia. Paanalizuokime, pavyzdžiui,

sportininko profesionalo Jaromiro Jagro, ryškiausios Čekijos ledo ritulio žvaigždės (to paties, kuris, norėdamas įamžinti 1968 m. Prahos pavasario įvykius, vilki marškinėlius, pažymėtus 68 numeriu), mąstymą. Argi jis, prieš mušdamas įvartį, svarsto: „Ar tai pats tinkamiausias momentas? Kaip dar galėčiau pasiegti? Kaip šioje situacijoje pasiegtų kiti garsūs žaidėjai? Ar Wayne'as Gretsky muštų įvartį dabar, ar palauktų? Siųstų ritulį kitam žaidėjui ar smūgiuotų į vartus pats?“ Jeigu Jagro mąstymas būtų toks apgalvotas ir sąmoningas, įvarčio jis niekuomet neįmuštų. Sportininko sprendimas vilkėti marškinėlius, pažymėtus 68 numeriu, yra kritinio mąstymo pavyzdys, o svarstymas, kada mušti įvartį, – ne. Panašiai ir menininkai bei muzikai atlieka sudėtingus proto veiksmus, kurie nėra visiškai sąmoningi ir apgalvoti. Žinoma, šis intuityvus jų mąstymas labai vertinamas, tačiau nėra kritinis.

Tad kaip galėtume apibrėžti kritinį mąstymą? Siūlyčiau jums šio termino apibrėžimą, susidedantį iš penkių punktų.

Pirma, **kritinis mąstymas – tai nepriklausomas mąstymas**. Kritinio mąstymo pamokose kiekvienas asmuo kuria savas idėjas, vertybes, formuojasi jo įsitikinimai. Niekas negali kritiškai mąstyti už tave patį. Kritinis mąstymas – tai darbas, kurį turi atlikti pats. Taigi asmeninė *teisė* į savitą mąstymą per pamokas – išankstinė kritinio mąstymo sąlyga. Mokiniai turi pajusti laisvę mąstyti patys sau, kelti sau patiems sunkius klausimus. Norėčiau tai pailustruoti pavyzdžiu. Prieš kelerius metus Slovakijos universitete dėsciau amerikiečių literatūrą. Tuometiniai mano studentai apie daugelį Amerikos rašytojų žinojo gausybę informacijos. Ypač daug jie žinojo apie Waltą Whitmaną. Žinojo, kada jis gimė ir kada mirė. Galėjo atmintinai išvardyti visų svarbiausių jo kūrinių pavadinimus. Whitmano vieta literatūros istorijoje studentams taip pat buvo aiški – jie žinojo, kas šiam rašytojui darė įtaką ir kieno darbams savo ruožtu įtakos turėjo pats Whitmanas. Studentai buvo susipažinę su pagrindinėmis jo poezijos temomis. Galėjo atmintinai padeklamuoti eilių iš jo įžymiosios „Dainos apie save“. Bet iš tiesų jie niekada šios poezijos nebuvo skaitę. Visos jų žinios buvo sukauptos iš ankstesnio dėstytojo – žmogaus, skaičiusio Whitmano eilėraščius ir sakiusio studentams, kaip juos vertinti, – paskaitų. Išdalijau studentams tikrus Walto Whitmano eilėraščius, ir jiems teko susiformuoti naujus įgūdžius – patiems skaityti kūrinių ir susidaryti apie jį savo nuomonę.

Kritinis mąstymas nebūtinai yra originalus mąstymas: kartais žmogus, perimdamas iš kito asmens kokią nors idėją arba teiginį, gali jausti, lyg visa tai būtų jo paties. Sakinyje „Visiškai su jumis sutinku“ slypi pasitenkinimas ir jėga. Žinoma, kartais kritiškai mąstantis žmogus pasijunta visiškai pritariąs kito nuomonei. Kai maniškiai Slovakijos universiteto studentai patys perskaitė Whitmano darbus, apmąstė juos ir aptarė su kitais, pasirodė, kad kartais jų nuomonė sutapdavo arba su kritikų, kurių publikacijas jie skaitė, arba su klasės draugų, arba net ir su ankstesniojo dėstytojo nuomone. Bet svarbiausia buvo tai, kad kiekvienas jų nusprendavo pats, kiekvienas mąstydamas savarankiškai. Nepriklausomas mąstymas yra pirma ir, ko gero, svarbiausia kritinio mąstymo ypatybė.

Antra, **informacija yra pradinis, o ne galutinis kritinio mąstymo taškas**. Mokiniai turi išmanyti nemažai dalykų, kad pajustų motyvą ir sugebėtų patys mąstyti. Yra sakoma: „Tuščia galva nedaug tepamąstysi“. Kad gebėtume plėtoti sudėtingas mintis, reikia turėti daug žaliavos – faktų, idėjų, kūrinių, teorijų, duomenų, sąvokų. Kartais atrodo, kad amerikiečiai studentai, kuriems dėstau, susiduria su priešinga problema nei Slovakijos studentai, – jie per mažai prisimena anksčiau išeitą kursą, ir kiekvienas kitas rašytojas, kiekvienas kitas eilėraštis jiems atrodo visiškai nepažįstamas. Dėl to turiu su jais dirbti plėtodamas minties kelių žemėlapius ir žinių schemas bei įtvirtindamas faktinę informaciją, kad studentai galėtų produktyviai pritaikyti kritinius įgūdžius. Neteigiu, kad kritinis mąstymas pakeičia tradicinį faktų mokymąsi, tačiau ir nemanau, jog pakanka vien paprasčiausiai įsiminti faktus. Mūsų darbas aprėpia daug daugiau nei vien mokymą kritiškai mąstyti: mes taip pat mokome

mokinius suvokti ir išlaikyti įvairiopa informaciją. Mokyti kritiškai mąstyti – tai tik viena iš daugelio mokytojo pareigų.

Kritiškai mąstyti gali įvairaus amžiaus mokiniai – nuo pradinukų iki aukštosios mokyklos studentų, – nes visi jie jau turi daug gyvenimo patirties ir gausius ankstesnių žinių šaltinius. Ir kuo daugiau jie išmoka, tuo išmintingesniais mąstytojais tampa, bet net ir visai nedidukai vaikai geba nepriklausomai, kritiškai mąstyti (tie, kurie turime vaikų, tai puikiai žinome iš patirties). Kritinis mąstymas – tai darbas, kurį mokiniai ir mokytojai, rašytojai ir mokslininkai *faktiškai* atlieka apdorodami išmoktas žinias. Kritinis mąstymas tradicinį mokymąsi paverčia asmenišku, reikšmingu, naudingu ir nuolatiniu.

Trečia, **kritinis mąstymas prasideda nuo klausimų, nuo problemų, kurias reikia išspręsti**. Domėjimasis pasauliu – vienas iš pagrindinių žmogaus bruožų. Pamatę ką nors naują, norime sužinoti, kas tai. Pamatę įdomią vietą, norime ten patekti. Filosofas ir chemikas Michaelis Polanyj pažymi: „Pažvelgę į visų gyvybės rūšių, netgi tokių kaip kirmėlės ir galbūt amebos, gyvenimą, susidursime su visuotiniu gyvūnų budrumu, nukreiptu ne į specifinį pasitenkinimą, bet labiau į tyrinėjimą, kas tai yra: į akstiną perimti aplinkos, su kuria jie susiduria, intelektualinę kontrolę“ (Meyers, p. 41). Taigi domėjimasis – vienas iš svarbiausių gyvenimo bruožų. Mūsų sąlygomis šis bruožas būdingesnis pradinukams, o ne vidurinės mokyklos moksleiviams, juo labiau ne aukštųjų mokyklų studentams. Daugeliu atvejų tai, deja, – jaunų protų lavinimo mokyklose rezultatas. Vis dėlto autentiškas kiekvieno lygio mokymasis išsiskiria akstinu spręsti problemas ir rasti atsakymą į klausimus, kylančius iš paties mokinio interesų bei poreikių. Pasak Johno Beano, „iš dalies mokyti kritinio mąstymo sunku ir todėl, kad reikia žadinti mokinius spręsti juos supančias problemas“ (Bean, p. 2).

Brazilų pedagogas Paulo Freire'as įrodinėja, kad mūsų tradicinį, arba „bankinį“, ugdymą, kai mokytojas mokinių galvose „atidaro sąskaitas“, reikia keisti problemų sprendimo ugdymu, kai mokiniai grumiasi su reikšmingomis juos supančio pasaulio problemomis. Jo nuomone, geresnių mokymosi rezultatų mokiniai pasiekia tada, kai jų pačių įgyta patirtis leidžia atpažinti bendrąsias – ekonomikos, socialines, politinės valdžios – problemas ir spręsti jas pasitelkiant klasės bei mokyklos išteklius. Dėl primygtinio reikalavimo analizuoti despotišką jėgą ir dėl įsitikinimo, kad iš šios priespaudos mokinius gali išvaduoti ugdymas, Freire'o darbai vadinami „išvaduojamąja pedagogika“.

Amerikiečių ugdymo filosofas Johnas Dewey mano, kad kritiškai mąstyti mokiniai pradeda tuomet, kai problema susidomi. Kokia nagrinėjamų problemų kokybė – tai pats svarbiausias klausimas, kurį, siekiant mokymąsi paakinti, galima pateikti apie kiekvieną situaciją arba patirtį (Dewey, p. 182). Anot Dewey, problemos skatina įgimtą mokinių smalsumą ir kritinį mąstymą. „Tik sukdamas galvą dėl čia pat esančios problemos aplinkybių, ieškodamas ir rasdamas savo paties sprendimą, kaip išsisukti, mokins mąsto“ (Dewey, p. 188).

Taigi pamokai besirengiančio mokytojo užduotis – nustatyti mokinių problemas, ir kai jie į šį naują – idėjos tyrimo pradžios – kelią ims vis labiau krypti, padėti tas savąsias problemas suformuluoti. Kai mokiniai tiesiogiai išitraukia į intelektualinę darbą formuluodami problemų, su kuriomis susiduria realiame gyvenime, sprendimus, kritinio mąstymo ugdymas tampa kryptinga ir vaisinga, o ne vien paprasta mokomąja veikla. Rinkdami duomenis, nagrinėdami tekstus, svarstydami alternatyvius požiūrius ir proto šturmo metodu suminėdami įvairias galimybes, mokiniai ieško jiems rūpimų problemų sprendimo. Profesorius Ralphas H. Johnsonas iš Kanados kritinį mąstymą apibrėžia kaip „ypatingą minčių veiklą, kuri jų savininkui leidžia daryti tinkamus sprendimus dėl kokio nors jo atliekamo veiksmo ar svarstomos nuomonės“ (Johnson, p. 1). Johnsono apibrėžime iškeliamas kritinio mąstymo reikšmė nagrinėjant įvairius klausimus ir sprendžiant problemas.

Ketvirta, **kritiškai mąstant reikia pagrįstų argumentų**. Kritiškai mąstantys žmonės rutulioja savus problemų sprendimus, pagrįsdami juos svariais argumentais ir įtikinamais motyvais. Jie pripažįsta, kad egzistuoja daugiau nei vienas sprendimas, ir stengiasi įrodyti, kodėl jų siūlomasis yra logiškas ir praktiškas.

Argumentavimas susideda iš keturių pagrindinių punktų. Pirmasis – *tvirtinimas*. Tvirtinimas (dar šis punktą vadinamas teze, pagrindine idėja ar pagrindine pozicija) – tai argumentavimo esmė, pati svarbiausia mąstančio žmogaus idėja. Tvirtinimą remia tam tikri *faktai*, o kiekvienas iš jų grindžiamas *įrodymu*. Statistikos duomenys, teksto elementai, asmeninė patirtis ar kiti auditorijos teisėtais pripažįstami dalykai gali būti įrodymas. Tvirtinimo, faktų ir įrodymo *pagrindimas* yra ketvirtasis argumentavimo punktas. *Pagrindimas* – tai svarbiausias įsitikinimas arba prielaida, su kuria kalbėtojas ar rašytojas nori supažindinti auditoriją, prielaida, paremianti visą argumentavimą. Pavyzdžiui, rašytojas gali tvirtinti, kad *graffiti* meistrai turi teisę piešti ant viešųjų pastatų (*tvirtinimas*), nes jų piešiniai yra asmeninės nuomonės išraiška (*faktas*) ir kartais turi meninę vertę (kitas *faktas*). Toliau rašytojas galbūt pateiktų *įrodymą* – šalies konstitucijos teiginį apie teisę į kalbos laisvę arba politiko filosofo nuostatą, kad kiekvienas žmogus turi teisę į saviraišką, be to, rašytojas gali nurodyti pavyzdžių, kai *graffiti* darbai turi meninių privalumų. Šio argumento pagrindimas bus *užtikrinimas* arba prielaida, kad laisvė kalbėti yra ypač svarbi žmogaus teisė.

Dažnai pateikus svarių argumentų pripažįstama, kad yra ir kitų, konkuruojančių, argumentų (*kontrargumentų*), ir mąstantis žmogus tokį priešingą požiūrį pripažins arba paneigs. Pripažįstant, kad galimi ir kitokie požiūriai, argumentavimas darosi įtikinamesnis. Pavyzdžiui, minėtasis *graffiti* menininkų teisių gynėjas savo argumentus sustiprintų pripažindamas, kad turto savininkai taip pat turi teisių, kurias privalu gerbti, ir kad tarp menininko teisių bei tarp „tapybos drobe“ tampančio pastato savininko teisių galimi tam tikri kompromisai. Kurdami tokius argumentus, kritiškai mąstantys asmenys ginčija teksto, tradicijų bei daugumos įtaką ir atremia manipuliacijas. Toks argumentų akcentavimas dėl tam tikrų veiksmų ar vertybių priimant sudėtingus sprendimus yra daugumos kritinio mąstymo apibrėžimų esmė. Pavyzdžiui, Robertas Ennisas kritinį mąstymą apibrėžia kaip „pagrįstą sprendimą, ką daryti ar kuo tikėti“ (Johnson, p. 1).

Ir galiausiai, penkta, **kritinis mąstymas yra socialinis mąstymas**. Idėjos, kuriomis dalijamasi su kitais, patikrinamos ir patobulinamos. Kaip sako filosofė Hannah Arendt, „tobulėjant kitų dalyvavimas visada būtinas“. Skaitydami, diskutuodami, ginčydamiesi, mėgaudamiesi pateiktomis ir suvoktomis idėjomis, įsitraukiame į savo pozicijos gryninimo ir tobulinimo procesą.

Be to, kritinio mąstymo mokytojai pasitelkia daugybę mokymo metodų, skatinančių mąstyti dalyvaujant kitiems žmonėms, t. y. grupinį darbą, diskusijas, aptarimus, įvairiausių mokinių rašinių publikavimą. Ir nors manojo kritinio mąstymo apibrėžimo pirmame punkte iškeliamą savarankiško mąstymo svarbą, šiame, paskutiniame, punkte pabrėžiamas socialinis kritinio mąstymo aspektas, nes kritiškai mąstantis žmogus galiausiai dirba visuomenėje ir kartu su kitais žmonėmis sprendžia platesnes, ne vien tik savikūros, užduotis.

Kritiškai mąstantys mokytojai taip pat siekia puoselėti požiūrį, skatinantį tiesioginį vaisingą dalijimąsi idėjomis: toleranciją, atidų kito nuomonės išklausymą ir atsakomybės už savo poziciją prisiėmimą. Kritinio mąstymo mokytojai visais šiais būdais stengiasi mokymą per pamokas priartinti prie gyvenimo už klasės ribų. Ir kadangi galutinis mokytojų darbo tikslas – ugdyti idealią visuomenę, jie stengiasi, kad gyvenimas mokykloje taptų gyvenimo už mokyklos ribų veidrodžiu arba atspindžiu. Taigi jų pastangos padėti mokiniams tapti kritiškai mąstančiais žmonėmis yra žingsnis siekiant didesnių socialinių ir kultūrinių tikslų.

Remiantis minėtu apibrėžimu, galima tvirtinti, kad kritinį mąstymą ugdo įvairialypė mokymo veikla, bet aš manyčiau, kad ir mokytojams, ir mokiniams

daugiausia perspektyvų teikia *rašymas*. Jis verčia mokinius būti aktyvius. Rašant mąstymas pasidaro matomas ir prieinamas. Rašymas – tai savarankiškas mąstymas, kai rašantysis turi panaudoti turimas žinias. Rašydami mokiniai formuluoja pagrįstus argumentus, kad apgintų savo nuomonę. Geras tas rašinys, kuriame nagrinėjamos problemos ir siekiama skaitytojui pateikti atsakymą. Rašymas iš prigimties yra socialinė veikla: rašantysis visuomet jaučia, kad šioje veikloje dalyvauja ir skaitytojas.

Mokiniams rašymas – sunkus darbas, sunkiausias iš visų jiems tenkančių. Žinoma, išsireikalavę, kad mokiniai rašytų, mokytojai ir patys turi daugiau darbo, bet kadangi rašymo rezultatai tokie svarbūs, daugelio mokytojų įsitikinimu, ši papildoma jų veikla atsiperka. Mokytojai lavina mokinių rašymo įgūdžius sudarydami jiems sąlygas imtis įvairios veiklos: proto šturmo metodu žadinti mintis, paskui rašyti, rašinį peržvelgti, parengti spaudai ir publikuoti, t. y. mokyti juos, kaip šį sunkų darbą atlikti kūrybiškai. Patys mokiniai rašymą ima vertinti tada, kai pajunta, kad mokytojui iš tiesų rūpi, ką jie rašo, ir kai gali parodyti rašinius klasės draugams, tėvams, kitiems bendruomenės nariams. Dėl visų šių priežasčių, mano manymu, rašymas ir yra veiksmiausias kritinio mąstymo mokymo įrankis.

Ši kritinio mąstymo apibrėžimą paversti kasdieniais praktinio mokymo įpročiais – pati sunkiausia problema, su kuria susiduriu pats dirbdamas su mokiniais. Kaip mokytojas, ištraukęs į savųjų pedagogikos metodų pertvarkos procesą, t. y. siekiantis nuo tradicinio, į mokymo programą orientuoto ugdymo pereiti prie pažangaus, atsižvelgiančio į savo mokinių, savos visuomenės poreikius, visuomet ieškau būdų, kaip mokinių ir savo paties darbą per pamokas organizuoti taip, kad augtų visapusiškai išsilavinę visuomenės nariai, savo idėjomis, energija, visu gyvenimu puikiai gebantys prisidėti prie mūsų pasaulio gerovės.

Literatūra

Arendt, H. (1977). *Thinking*. New York: Harcourt Brace Jovanovich.

Bean, J. (1996). *Engaging Ideas: The Professor's Guide to Integrating Writing, Critical Thinking, and Active Learning in the Classroom*. San Francisco: Jossey-Bass.

Dewey, J. (1916). *Education and Democracy*. New York: Macmillan.

Freire, P. (1972). *Pedagogy of the Oppressed*. New York: Academic Press.

Johnson, R. H. (1985, September–October). Some observations about teaching critical thinking. *CT News, Critical Thinking Project, California State University, Sacramento*, 4, 1.

Meyers, C. (1986). *Teaching Students to Think Critically: A Guide for Faculty in All Disciplines*. San Francisco: Jossey-Bass.

Davidas Kloosteris – Mičigano valstijos (JAV) Holendo miesto "Vilties" koledžo (Hope College) amerikiečių literatūros dėstytojas, KMUSR projekto savanoris Čekijoje ir Armėnijoje (el. p.: klooster@hope.edu).